

B 102955

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

(144)

JANKOVICS JÓZSEF

APÁCZAI HATÁSA BETHLEN MIKLÓS PEDAGÓGIAI
TÖREKVÉSEIRE

SZEGED
1981

HELYBEN
OLVASHATÓ

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

- Nyelv és irodalom I. 1955.
Nyelv és irodalom II. 1956.
Irodalom I. 1958.
Irodalom II. 1959.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961). 1961.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus V. 1965.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum I.
1973. Csukás István: Jókai és a nemzetiségek.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum II.
1973. Даниел Якоб: Вопросы содержания и формы в теории литературы Г. В. Плеханова
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1976.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. 1977.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVI. 1978.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. 1981.
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVIII. 1981.

B 102955

APÁCZAI HATÁSA BETHLEN MIKLÓS PEDAGÓGIAI
ÉS ISKOLAPOLITIKAI TÖREKVÉSEIRE

Bethlen Miklós pedagógiai nézetei, iskolapolitikai célkitűzései fő vonalakban felfedhetők az *Önéletírás* alapján. Leveleiből is élénk tárulnak azonban olyan, eddig ismeretlen adalékok, melyek részben az önéletírás egyes kitételeit teszik számunkra világosabbá, részben teljesebbé válnak ismereteink Bethlen tevékenységének erről az igen fontos részterületéről.

A Bethlen-életrajzok közhelye, leggyakrabban visszatérő megállapítása, hogy ő a XVII. századi, hanyatló Erdély „legeurópaibb koponyája”, s ezt nemcsak hosszas peregrinációjának, hanem kiváló hazai tanítómestereinek, Keresztúri Pálnak, Basirius Izsáknak, s aki az ifjút „optimus és charissimus discipulus” névvel illette, s akit „mint atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem”, s akinek „emlékezetét ma is becsülöm”² — Apáczai Csere Jánosnak köszönhetette. Mindhármójuk tanítási elveinek, pedagógusi módszereinek, iskolapolitikájának méltó emléket állít főműve lapjain. Ösztönös pedagógusként propagálja eredményeiket, leggyümölcsözőbb módszereiket kívánja terjeszteni, legalább most, élete summázatakor. Keresztúri, ez a „gyermek tanítani ritka és példa nélkül való ember”³ módszerét nyomtatásban is szándékozott megőrizni-továbbadni: „Sokszor bántam, s ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásim Kolosvárott elvesztenek, hadd tudnám a közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál módszerét, melyet így is, amennyire lehet, letészek, talán léssen valaha valaki követője s felvételője, mert én üdvözült Csernátóni Pállal hijában igyekezém benne, opponálá magát a kevélység, az irigység és a restség a tudósokban...”⁴

Sem szándékomban, sem módomban nem áll itt részletesen elemezni Keresztúri tanári ténykedését, azt azonban látnunk kell, hogy amit Bethlen legfőként helyesel, a kényszer nélküli, drillmentes módszer, az omnia sponte fluent elve, az anyanyelven történő alsóbb fokú oktatás, az mind Comenius rendszeréből csapódott le Keresztúrinál.⁵ Így, bár Bethlen tagadja, hogy — legalábbis diákoskodása idején — Comenius tanult volna, közvetve mégis a hatása alá került.

„Hogy az Apáczai-tanítvány Bethlen Miklósnál is megtaláljuk az elhanyagolt nemesi nevelés kritikáját, az éppen nem feltűnő, és nem is szükségképpen Comenius-hatás. Sőt a Bethlen-féle kritikában minden kíméletlensége ellenére sincsenek meg Comenius társadalomrajzában polgári szempontjai” — érthetünk egyet Bán Imrével.⁶

¹ „kitűnő és igen kedves tanítvány”, *Bethlen Miklós Önéletírása*. Bp. 1955. 162. (Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva)

² *Ö.* I. 165.

³ *Ö.* I. 143.

⁴ *uo.*

⁵ Bán Imre hívja fel erre a figyelmet a *Comenius és a magyar szellemi élet c. tanulmányában. Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 165.

⁶ *uo.*

Bethlen ugyanis sohasem bírál polgári alapról. A hazai praxisból fakadó éles megfigyelései azonban mindig magukon hordozzák a polgári életformán is csiszolódott elme ellenőrző-erősítő reflexióit. Így híres nemesi nevelési kritikájának is inkább ez az egyik forrása. Legalább olyan fontos, mint a másik kettő: a Biblia — és Apáczai. Apáczairól Bán Imre jegyzi meg, hogy a körülötte létrejött tanítványi kör „már életében kezdte szertevinni Erdélyben nemcsak eszméit, hanem tanítói gyakorlatát és erkölcsi magatartását is”.⁷ S hogy „Tanári sikereiről legszebben Bethlen Miklós számol be, minden szavából árad az a csodálat, amelyet mestere sugalló erejű egyénisége iránt érez...”⁸ De nem csak az egyéniséget asszimilálja Bethlen Miklós. Apáczai pedagógiai, művelődéspolitikai nézeteinek, gyakorlati didaktikai törekvéseinek nyomra vezérő fonalként húzódik végig tanítványának minden e téren tett megnyilvánulásában.

A hú tanítvány elolvasta és magáévá tette a mestere egész életművét. Az ő szellemében cselekszik, kijelentései Apáczai mondatainak távoli visszhangjai. Ennek kimutatásakor azonban hangsúlyoznom kell, hogy lehetetlen kideríteni: a látszólag filológiai apparátussal is rögzíthető egyezések közül mi származhatott szóbeli közlésből, gyakorlati kivitelezésből, és ténylegesen az írott munkák emlékfoslányaiból.

Legismertebb pedagógiai metaforájának („Béadták a vadszamár fiát a scholába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyertő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak az ő maga eleinek viselt dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt és országos hadakat követség és tractákat igazgasson; igenis a kőműves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat építsen.”⁹ maga nevezi meg forrását: Jób könyve, 11:12. S jó alkalom nyílik arra, hogy betekintsünk Bethlen Miklós írói műhelyébe, képalkotó mechanizmusába, mert az idézett helyen csak ennyi áll: „És értelmesebbé teheti a bolond embert is és emberré szülheti a vadszamár csikóját is.”¹⁰ Hogy e kép úgy bomlott ki Bethlennél, mint ahogy kibomlott, abban nagy szerepe lehetett Apáczai *De studio sapientiae* című gyulafehérvári székfoglalójának, mely az Enciklopédia függelékeként is megjelent! Az erőszakmentes, játékos tanulás, a lélekölő retorika-grammatika központi tanítás helyett a reáliák oktatására hangsúlyt helyező iskolarendszer e munkából is követendő példa lehetett számára. Érdekes párhuzam, hogy Bethlen ugyan-csak kőműves-hasonlattal — bár azt másként kibontva — ábrázolja az alapokat, a reáliákat nélkülöző tanítói gyakorlat lehetetlenségét.¹¹

Erdély tudós kancellárja nem csak a fentebb leírtakat látta meg hazája elavult, ásatag iskolai-oktatási rendszeréből, hiszen Erdély s Magyarország legkiemelkedőbb szelleme nyitogatta szemét: Apáczai János. Azt hiszem, axiómaként kezelhetjük, hogy Bethlen egyik legfontosabb tankönyve a *Magyar Encyclopaedia* volt. Apáczai didaktikai elveit tételesen ugyan nem fejtette ki, de az enciklopédiának a tanítók és tanulók jogait és kötelességeit összegező része alapul szolgálhatott az Apáczai-köve-

⁷ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 541.

⁸ *uo.* 420.

⁹ *Ö.* I. 148. — Apáczai kőműves-hasonlata: „Márpedig ahogyan egy mesterember szánni való, ha csak szerszámai vannak, éppúgy a mi növendékeink sem ének semmit, amíg csak eszköznek való tárgyakkal töltik tanulmányi idejüket. Viszont mily sokra vihetnék rövid idő alatt, ha előrebecsátva a reáliákat, előbb mintegy az egész épület anyagát összegyűjtenék igen nagy bőségben, azután azokat a köveket, melyeket összeillőbbnek tartanak, a logika segítségével kiválogatnák és rendbe raknák, grammatikával mint cementtel összeragasztanák, a retorika által pedig a házat mindenféle színű virággal és dísszel felékesítenék.” (Apáczai Csere János: *Magyar Logikácska és egyéb írások*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Szigeti József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 1975. 90.)

¹⁰ Jób könyve, 11:12.

¹¹ v. ö. 9. sz. jegyzet.

tőknek. A formális tanítás és verbalizmus ellen itt is állást foglal, s főbb nevelési elvei — melyekkel Bethlennél igen gyakran találkozunk, akár úgy, hogy Keresztúrinak tulajdonítva, s elképzelhető, hogy ő volt az ősforrás — kiolvashatók.

Az *Önéletírás* egy másik kitétele arra enged következtetni, hogy Bethlen Miklós nemcsak hírből ismerte, hanem olvasta is Apáczainak az akadémia felállításáról való tervezetét. Feltételezésemet alátámasztja az a tény, hogy e tervezet egy példánya Bethlen János iratai közül került elő.¹² „Szép projectumot írt vala egyszer, melyben megmutogatta vala, hogy a Basiriusnak rendelt ezer tallérból és az akkori fejevári kollégiumra esztendőnként menő költségből nyolc professzor, akadémia, és classisok tanítására való gymnasium kitelik; nem hiszem, Barcsai Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte.”¹³

Ugyane tervezetet visszahangozza Bethlen kitétele az alacsony származású hivatalnokokról: „... ez adta az alacsony és sokszor parasztemberek gyermekeiből álló prókátor, director, secretarius és ítlőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arravaló, s osztán morgott, mikor utól kellett mosdani, hogy nem becsülik a hazafiát, hanem csak a sohonnaiakat.”¹⁴ Apáczainál ez így hangzott: „Ő, mely nagy gyalázat az nemes és főemberek gyermekeinek, hogy a paraszt ember gyermekei őnékik eleikbe ültetnek, kik után gyakorta süveg levéve kell salápolniok! Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és paripa stb.”¹⁵

A romlott közállapotoknak, a gazdasági és a morális hanyatlásnak okát Bethlen és Apáczai egyaránt — mondhatjuk: az előbbi az utóbbi inspirációjára — a hiányos, korszerűtlen, elégtelen oktatásban látja. Bethlen Miklós: „Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató, istentelen főurat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót, a sok bolond, egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magoknak és mindnyájoknak s maradékjoknak is eszeket vesztő újabb-újabb articulásokat...”¹⁶ Apáczai a *De summa scholarum necessitate*ben hasonlóan érvel és összegez: „De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapa, családanya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a kereszténység alapelemeit sem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, lomha hájtömegek, papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencék? És az iskolában annyi élődsi éhenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás?”¹⁷ S a válasz azonos és egyértelmű, ok: a magyar iskolák nemléte. Ám ha e két idézet nem elegendő annak bizonyítására, hogy Bethlen nemcsak ismerte az iskolák felállításának fölöttebb szükséges voltáról szóló Apáczai művet, hanem annak szellemében cselekedett-gondolkodott, levelezésében még biznyítóbb erejű részletek igazolják az Apáczai-hatás mélységét, állandósulását.

Bethlen Miklós a consistoriumnak címzett levelében az iskolák jelentőségéről szólván nemcsak filológiai kimutatható szövegegyezésekkel, reminiscenciákkal védi az iskolák ügyét, hanem Apáczai szellemiségének jegyében formálja mondandóját is. Az iskola vagy az egyház elsőbbsége kérdésére mindketten azonos választ

¹² Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 497.

¹³ Ö. I. 162. V. ö. *Magyar Logikácska és egyéb írások*. (Kriterion, Bukarest, 1975. 181.) Aholis Apáczai tíz vagy tizenegy professzort említ, és száz alumnus diákot.

¹⁴ Ö. I. 148.

¹⁵ *Magyar Logikácska*... 189.

¹⁶ Ö. I. 148.

¹⁷ *Magyar Logikácska*... 151.

adnak. Apáczai szerint is Krisztus először iskolát állított, s abból kerültek ki aztán az egyház vezetői. Mindketten „szülőanyának” nevezik az alma matert. Egyetértenek abban is, hogy mind az államnak, mind az egyháznak az iskolák az alapjai, s virágzásukat csak az iskolák biztosíthatják. „... valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypalcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek” — írja Apáczai Csere János.¹⁸ A szemléletesebb fogalmazásra törekvő Bethlennél, fél évszázad távlatából, ez így hallatszik vissza: „Sőt a Schola szüli a királyokat Feydelmeket Birakot Polgarokat etc. Miert van annyi bolond vagy lator Janos, azért, mert a Scholabol keves jo Jantsi megyen ki. Hanyadik ember az a ki tsak a Templomban tanulja meg ügyibe az Istent, bizonyította a kösseg ostobasaga barom elete. Mellynek oka a magjar Scholak nem léte.”¹⁹ Nem polgári alapról bár, de helyesen látja meg a korlátokat, melyeket a nép kulturális felemelkedése elé gördítettek. S az iskolák, akadémiák állapota — Erdélyben: léte — az elmaradottság fokmérője, de oka is egyben.²⁰

Bethlen Miklós gyakorlati tapasztalatainak átadásával, a személyes példamutatás útján, s emellett egyéni akciókkal is részt kíván vállalni a gondok megoldásában. Öccsének, Pálnak, könyveket küld peregrinációjából, Mihály fiát — naplóírássra készítve — saját külföldjárásának megismétlésére, kitűnő egyetemek látogatására utasítja. Unokái neveléséből-tanításából is kivenné részét, még bécsi fogsága idején is. A kis Mitzust talán ugyanazzal a játékos módszerrel tanítaná az ábécére, amellyel hajdanán őt vezették be az olvasás-írás rejtelmeibe. Levele megvilágítja memoárja egyik mondatát is: „Úgy hallottam, hogy mihelyt a hetedik esztendőbe fordultam, mindjárt tanítani kezdettek az abc-ére mint gyermekket játékkal.”²¹ Bizonyára neki is a szerencsejáték dobókockáira rajzolták a betűket — ő e célból márvány golyóbist javasol: „Vettem a kis Mitzus leveletis irattya hogy tanul, idejenn fogtatok rea, de nem kell leg kisebbetis erőltetni, hanem tsak jatekkal Marvany Golyobisra kell az ABC-tzedulatsakra ragasztani s velle ugy jadzani.”²² Három fontos módszertani javaslat: erőszakmentesség, játékoság, illusztráció. És egy dicséret: idejében kezdték el tanítani.

A tanítás az öregedő Bethlennek szórakozást, örömteli elfoglaltságot jelentene börtönében. Istók unokáját — akinek renitens magatartása veszélyeztetheti a Bethlenháznak Miklós testamentumán alapuló nyugalalmát — különösképpen szeretné szem előtt tartani, s tanítani. Felhozatná Bécsbe, „ide hozzám, es Magam Hazamban Magam szemem előtt Tanítassam a Praeceptoraivall és Magam legjek Fő Praeceptora Legjen nekemis mulattságom Vigasztalom Rabsagomban Venségemben.”²³ Fél, hogy

¹⁸ *uo.* 132.

¹⁹ Bécs, 1712. febr. 24. OL P 658. Teleki cs. lt. Új rendezés 2. cs. 399.

²⁰ Mivel nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, itt említem meg, hogy az Apáczai-oeuvre még egy igen fontos dokumentumáról is feltételezhetjük, hogy Bethlen Miklós olvasta. Az *Ö.* I. 164. oldalán említi: Apáczai „egy celebris disputatiót írt vala De peccato originali, és én annak corollaria responsiöt ex theologia et philosophia”. Aligha lehet igaza Fábian Ernőnek, aki *Apáczai Csere János c. kismonográfiája* (Dacia, Kolozsvár—Napoca. 1975.) 111. oldalán azt állítja, hogy e művét 1659-ben írta Apáczai, s Bethlen respondensként adta elő. Inkább arról lehet szó, hogy Bethlen a függelékét a miltoni témájú — itthon legteljesebben Bán Imre leírásából ismert — doktori értekezéshez, miként Bethlen Miklós annak tartalmára is utal, az első emberpár bukásáról írt *De prima hominis apostasiához* készítette.

²¹ *Ö.* I. 141.

²² Bécs, 1709. júl. 28. OL P 658. Teleki cs. lt. Új rendezés 2. cs. 386.

²³ Bécs, 1716. febr. 29. *Uo.* 2. cs. 427.

Bethlen István tudatlan marad, s a közmondás szerint „A Tudatlan értetlen embernek nintsen gonoszabb Igazságtalanabb”. Újfent látható e levélből, hogy oktatási elveinek kialakításában mily nagy szerepet tölt be a Jób könyve 11:12; „Tudatlanul fell ne hadgjam nőni, mint a borjut, vagj a’ Vad Szamár Vemhet”... S amikor általlátja, hogy Bethlen István bécsi költségeit a család nem fogja állni, *latinul* ír neki levelet, s nyilván a választ is úgy várja el.

Ekkor, élete vége felé, mintha még egyszer Apáczai-tanok sejlénének fel sorai mögött. Hihető, hogy nemcsak anyagi okok miatt szeretné a két unoka, Miklós és István együtt tanulását, hanem azért is, mert általánosította, amit Apáczai *Fortius Tanácsában* az olvasásról mondott. „Egyedül, ha lehet, soha semmit ne olvass, mert az egyedül olvasás unadalmat szerez, keveset használ, s az elmét megtompítja, hanem ha valamely authort akarsz olvasni, olvasd másodmagaddal. Mert az más jelenlétből csudálatos az, amely vigyázó ítélet származik, úgyhogy ehhez képest egyedülletedben csak álmodni láttassál.”²⁴

Az ösztönös pedagógiai törekvések — látjuk, az *Önéletírás* létrejöttében ezek is nagy szerepet játszottak — áthatják Bethlen Miklós mindennapi tevékenységét is. Habitusa az örök pedagógusé. Nem csupán oktatni, hanem nevelni is akar, s legtöbbször a személyes példamutatás, a saját életéből vett intő példák eszközához folyamodik. Erkölcsi eszményeinek normatívvá válását kívánná az élet számos területén. Vay Mihályt ekként oktatja a házasságra: „... abba vet Kgytek mayi iffjú rend, hogy addigh keres nem feleséget annyira mint gazdagságot, hogy az eletenek legh dragabb reszet, Iffjuságát el vesztí, osztann sem felesegeth sem Gazdagságot nem talál, vagy ha ezt az utolsot el eri, a ket elseőt nem, mert az üdő vissza nem jó, A Gazdag Asszony penigh gyakrabban nem Felesegh hanem Asszony szokott lenni, Bizony nem kötötte Isten a gazdagulast az hazassag melle, hogy hogy gazdagulnak meg sok szegeny hazasok, hogy hogy szegenyednek meg sok gazdag hazasok, lattjuk minden nap.”²⁵ És megoldásul — e bölcs tapasztalatok mellé — saját házasságát ajánlja követendőnek. Miként a Teleki Sándort feddő levél célja is az, hogy önmagát állítsa példaként eléje: „Szomorúann ertettem kgd loval valo eseket. Hey Uram Uram Erdelyi Fő rendü Iffjusag! Hogy soha sem talalkozek köztetek tsak eggyis követője Bethlen Miklósnak a Jozansagba. A lovatok patkojaval eggy aranyu, vagy annalis oltsobb az Eletetek s a Betsülletetek, el iszzatok, erovel magatokat meg ölitek. Özvegyet Arvat szaporítottok.”²⁶

Kurátori, iskolafejlesztési teendőiről többször is szót ejt önéletírásában Bethlen Miklós. Több mint harminc esztendeig volt a református egyház világi gondnoka, működéséről a *Sudores et cruces*ben is számot ad. Levelei alapján most nyilvánvalóvá válik iskolaszervező programja és munkássága központi gondolata. Az tudniillik, hogy a szerinte legjobb szakembereket, az *Apáczai—Keresztúri-kör* munkatársait vagy tanítványait próbálja megnyerni a legfontosabb pozíciók betöltésére. Volt ephorusát, Csernátoni Pált — Apáczai tanítvány, a kolozsvári iskolában „Apáczai alatt logicae et rhetoricae lector et classium inspector”²⁷ — pártfogásába véve neki is része van abban, hogy Enyedre hívják számtan és filozófia-tanárnak. Hívná haza a kiváló latinistát, Jászberényi Pált is Londonból. Hogy „feltámassza” Keresztúri Pált és Apáczai Jánost!”²⁸ Jászberényi is szorosan kötődött a két kiváló pedagógushoz. „Gyulafehérváron a jeles pedagógusnak, Keresztúri Bíró Pálnak keze alatt

²⁴ *Magyar Logikácska*... 118.

²⁵ Kamarás, 1692, jan. 2.

²⁶ Bécs, 1715. júl. 27. OL P 658. Teleki cs. lt. Új rendezés 2. cs. 423.

²⁷ a logika és rethorika előadója és az osztályok felügyelője; *Ö.* I. 176.

²⁸ *Ö.* I. 192.

kezdett tanulni, majd 1650. júl. 26-án Sárospatakon lett togátus diák, abban az időben, amikor ott Comenius működni kezdett s Tolnai Dali János is rektorkodott. Utóbbi helyen azonban nem időzhetett túl sokáig, mert tanult vagy tanított Kolozsváron, Szászvároson, Debrecenben és Nagybányán is; 1653-ban pedig visszakérült Gyulafehérvárra, hol Keresztúri Bíró Pál udvari lelkész felügyelete mellett az udvari scholában I. Rákóczi Ferencnek és Bethlen Miklósnak praeceptor volt 1655 decemberéig, Keresztúri haláláig. E minőségében feltétlenül ismerhette Apáczai Csere Jánost és Basire Izsákot, kik közül előbbi az ő praeceptorágának szinte egész ideje alatt, 1653 novemberétől 1655 októberéig, utóbbi pedig 1655 márciusától tanára volt az ottani kollégiumnak” — írja Kathona Géza.²⁹

Az *Önéletírásban* említi Bethlen, hogy apjával együtt munkálódott Jászberényi hazatérésén, másutt is ír róla, hogy Jászberényivel levelezésben állott. E momentumot igazolja Bethlen apjának írt 1666. júl. 8-i levele is, „... addig az Tsernatoni Pall Vram hivatassat halasztom, de Jaszberenyi Vramnak írok de ennekem ugy tet-czik, ha azok mind ketten most ithon volnanakis en a szegeny üdvezült Vasarhelyi Vram (kinek halalan bizony szívesen szanako-zom) helybebe a Tsengeri Istvan eles elmejet nyelvet szeretnem, mert Tsernatoni Pall Physica s mathematicara keszült inkab Theologiara Jaszberenyi Pal felöl valo judiciumomat is tudgya kgl'd, ki mindazonaltal az Theologiaban is szepen fundatus de az latinitasban et in minoribus sokkal több hasznot tehetne...”³⁰ Igyekezete 1668-ban realizálódott, Csernátóni és Csengeri ekkor lett enyedi tanár, amiből az is kitűnik, hogy velük Bethlen a cartesiánus-coccejánus vonalat kívánta erősíteni. Ezt a választását nem igazolta az idő, önéletírásában is elismeri Csengeri szakmai érdemeit, emberi gyengesége felett azonban ítéletet mond: „Csengeri István, nagy tudós theológus s híres prédikátort theologiae professornak, kurátornak, és részszerént perceptor s erogatornak tevék malo et exemplo et eventu, kárt is valla a kollégium miatta.”³¹

Imponáló az a határozottság, a jogkör védelme, amellyel — ha kell, az udvarral is szembeszállva — a kurátorok és az iskolák auctoritását őrzi. Csernátóni halálakor azt írja levelében, hogy az új professzor kinevezése körül „legyenek vigiázásba, valamint az Udvar a Curatorok híre nélkül ne elegyítse abba magát, Ecclesiank és Scholainkra nezve nem lévén az olljan ighen io példa”.³²

De Bethlen nem csak az enyedi kollégium ügyeit érezte sajátjának, éppúgy szívén viselte az udvarhelyi (v. ö. 1672. jan. 5-i levele) vagy a kolozsvári iskola érdekeit. Otthonában, Bethlenszentmiklóson pedig az Apáczai-tanítvány Uzoni Balázssal megvitathatták a gyakorlati pedagógia Apáczai-féle módszereit és hagyományait. A mesterhez hű tanítványok az ő elképzeléseit valószínűsítették meg, nem egészen egy évtizeddel halála után: alsóbb iskolát alapítottak, ahol Uzoni — természetesen magyarul — „mind férfi, mind leány gyermekeket tanított”.³³

²⁹ Kathona Géza: *Zrinyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek*. ItK 1975. 222.

³⁰ Dévény, 1666. júl. 8. OL P 659. Teleki cs. lt. Miss. 43. cs. 852/100. Jászberényivel folytatott levelezéséről Bethlen másutt is megemlékezik. „És ezt én különösen a célból tettem — hogy ti. titkos jegyekkel írt, J. J. —, hogy édes testvéremnek, ki ekkor Franciaországban időzött és egy Angolhonban levő hű barátomnak, Jászberényi Pálnak, a szükséges költségeket és a hazai ügyek állásáról kívánt tudósítást kézhez juttassam, és viszont az Európában országgyűlésileg folyt dolgok hírül vévése által saját tudvágyamnak eleget tehessek.” Rácz Károly: *Epistolae Nicolai Bethlen*. Sárospataki Füzetek 1868. 919.

³¹ a bevételek és kiadások eszközlőjének tevék rossz például és kimenetellel; Ö. I. 262. Csengeriről lásd még: Herepei János: *Adattár...* III. 3—12. (Budapest — Szeged. 1971. Szerk. Keserű Bálint.)

³² Bethlenszentmiklós, 1679. febr. 29. OL P 1238 Teleki Mihály gyűjtemény, 1679.

³³ Ö. I. 235.

APÁCZAI — SEIN EINFLUSS AUF DIE PÄDAGOGISCHEN UND SCHULPOLITISCHEN
BESTREBUNGEN VON BETHLEN MIKLÓS

Im Aufsatz werden, mit Hilfe reicher Zitate aus der Selbstbiographie (önéletrírás) und aus den zur Zeit seiner Gefangenschaft geschriebenen Briefen, die dokumentierbaren Einflüsse auf die pädagogischen und schulpolitischen Bestrebungen von Bethlen Miklós rekonstruiert und analysiert. In der grossen Selbstbiographie werden die denkwürdigen Professoren aufgezählt: Keresztúri Pál, Basirius Izsák und Apáczai Csere János, und die Tätigkeit dieser seiner Professoren, den direkten Comenius-Einfluss zugleich zurückweisend, wird mit den Texten von Bethlen dokumentiert.

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

1. *Halász Előd*: Vörösmatry és Toldy. 1956.
2. *Pósa Péter*: Babits Mihály: „Kárvavár”. 1956.
3. *Halász Előd*: Bevezetés a Faust II. részéhez. 1956.
4. *Juhász Gyula* elfelejtett Anna-versei. 1956.
5. *Vág Sándor*: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. 1956.
6. *Berczik Árpád*: Raimund pályakezdése hazánkban. 1958.
7. *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és Báthoriak kapcsolatához. 1958.
8. *Kovács Sándor*: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. 1958.
9. *Kordé Imre*: Néhány adat Csokonai „Kultúra”-jának keletkezéséhez. 1958.
10. *Kálmán László*: Molnár György, a realista színjátszás előfutára. 1958.
11. *Nacsády József*: A szegedi parasztnovella keletkezése. 1958.
12. *Kiss Lajos*: Simon István költészete. 1958.
13. *Ilia Mihály*: A Holnap születése. 1959.
14. *Péter László*: Juhász Gyula és a „fekete báró”. 1959.
15. *Nacsády József*: Két kirándulás. 1959.
16. *Kovács Sándor Iván*: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. Csombor és Bonifacio. 1960.
17. *Kiss Lajos*: A művészi tükrözés kérdéséhez. 1961.
18. *Kiss Lajos*: Mégegyszer a művészi tükrözésről. 1961.
19. *Nacsády József*: Jókai műveinek lengyel alakjai. 1961.
20. *Kiss Lajos*: Modernizmus, formakultúra, korszerűség. 1961.
21. *Kovács Sándor Iván*: Rimay János és Érsek András. 1961.
22. *Bíró Ferenc*: Egy XIX. század eleji kódex Csokonainak tulajdonított versei. 1961.
23. *Kordé Imre*: A XVII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában. 1961.
24. *Nagy Géza*: Adalék Vörösmatry 48-as szerepléséhez. 1961.
25. *Péter László*: Juhász Gyula „újságírói sikere”. 1961.
26. *Ilia Mihály*: A Nyugat és a Holnap. 1961.
27. *Krajkó András*: Juhász Gyula és az első világháború. 1961.
28. *Bíró Ferenc*: A Mindenest Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez. 1962.
29. *Nacsády József*: Jókai „Delejorszag”-áról. 1962.
30. *Juhász Antal*: Thury Zoltán a Szegedi Naplónál. 1962.
31. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula költészetének motívumairól 1908—1911 között. 1962.
32. *Krajkó András*: „Piros pecséttel nyílik a titok”. 1962.
33. *Szabolcsi Gábor*: József Attila expresszionizmusának kérdéséhez. 1962.
34. *Keserű Bálint*: Epiktétosz magyarul — a XVIII. század elején. 1963.
35. *Vörös László*: Az „új hit” motívum tartalma Juhász Gyulánál. 1963.
36. *Kovács Sándor Iván*: A „Forum” szerepe felszabadulás utáni irodalmunk történetében. 1964.
37. *Krajkó András*: A „keresztény kurzus” művelődéspolitikájáról. 1964.
38. *Csetri Lajos*: A stílus fogalmai és a korstílusok problémája. 1965.
39. *Ilia Mihály*: Hatvány Lajos folyóirata: az Esztendő. 1965.
40. *Scheiber Sándor—Zoldos Jenő*: Ady Endre levelei Révész Bélához. 1965.
41. *Tamás Attila*: Vajda János Alfréd regénye c. műve a magyar romantika néhány problémája. 1965.
42. *Keserű Bálint*: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. 1966.
43. *Kovács Sándor Iván*: Dante neve százötven év magyar irodalmában. 1966.
44. *Ilia Mihály*: Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján). 1966.
45. *Vörös László*: Illyés Gyula lírájának realizmusa. 1967.
46. *Csukás István*: Ján Smrek Petőfi-fordításairól. 1967.
47. *Nacsády József*: Jókai és népiesség az 1850-es években. 1967.
48. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. I. 1967.
49. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. 1968.
50. *Horváth Károly*: A magyar felvilágosult klasszicista dráma a műfaj kelet-európai fejlődésében. 1968.
51. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzának kiadástörténete. 1968.
52. *Tamás Attila*: József Attila költészetével rokon sajátosságok Radnóti Miklós lírájában. 1968.
53. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. II. 1968.
54. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. 1969.
55. *Csetri Lajos*: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. 1969.
56. *Csukás István*: Ady és Ivan Krasko. 1969.
57. *Krajkó András*: Az ellenforradalmi rendszer irodalompolitikájának kialakulása. 1969.
58. *Tamás Attila*: A „kép” problematikája a költői műalkotásban. 1969.
59. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. III. 1969.
60. *Jankovics József*: Zilahy János legácios levele Bethlen Miklóshoz (?) 1692-ből. 1969.
61. *Dankánits Ádám*: Adatok Toroczkai Mátéről. 1969.
62. *Bán Imre*: Ismeretlen adatok Otkocsi Főris Ferenc életéhez. 1969.
63. *Kulcsár Péter*: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár Krónikájában. 1971.
64. *Olasz Sándor*: Heltai Gáspár 56. meséje és a Tinódi-Cronica cimlappja. 1971.
65. *Szabó T. Attila*: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. 1971.
66. *Örvös Péter*: Thoraconymus Mátyás. 1971.
67. *Nussbächer Gernot*: Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz. 1971.
68. *Baldás Mihály*: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz. 1971.
69. *Somogyi Dániel*: Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethez. 1971.
70. *Keserű Bálint*: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. 1971.
71. *Jakó Zsigmond*: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma. 1971.
72. *Tonk Sándor*: Rozgonyi Sutor (Varga) János. 1971.
73. *Kovács Sándor Iván*: Uteliről utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. 1971.
74. *Bácskai Antal*: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. (Levelek 1654—1679-ből). 1971.
75. *Wittman Tibor*: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. 1971.

76. *Holl Béla*: Tasi Gáspár. (Adalékok XVII. századi fordításirodalmunk történetéhez.) 1971.
77. *Czegle Imre*: Amesius korai magyar tanítványai. (Ismeretlen frankeri disputációk 1624–1625-ből.) 1971.
78. *Németh S. Katalin*: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a. (A protestáns barokk kérdéséhez.) 1971.
79. *Szaunder József*: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. 1971.
80. *Esze Tamás*: Kolozsvári könyvek Baranyában. 1971.
81. *Tarnócz Márton*: Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez. (Descriptio fortunae inconstantiae.) 1971.
82. *Gál István*: Erdélyi levelek a British Museum-ban. 1971.
83. *Jankovics József*: A levélíró Bethlen Miklós arcképehez. (Két kiadatlan levél közlésével.) 1971.
84. *Csukás István*: Adalékok a két világháború közötti magyar–szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül.) 1972.
85. *Nacsády József*: Az irodalmi népiesség és az 1848-49-es forradalom. 1972.
86. *Horváth Károly*: A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-kelet-európai irodalmakban. 1972.
87. *Krajčík András*: A Nyugat kritikájának változásai 1919 után. 1972.
88. *Ilia Mihály*: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (Tompai László költészetéről.) 1972.
89. *Pósa Péter*: Keats esztétikájáról és költészetéről. (Halálának százötvenedik évfordulójára.) 1972.
90. *Nagy Barna*: Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására. 1972.
91. *Kovács S. I.—Kulesár P.*: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése. 1972.
92. *Jankovics József*: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez I. (Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei.) 1972.
93. *Vörös László*: Az esztétikai valóságfogalom néhány vitás kérdése. 1973.
94. *Cseri Lajos*: Egy Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez.) 1973.
95. *Horváth Iván*: Balassi poétikája. (Kérdések.) 1973.
96. *Olasz Sándor*: A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. 1973.
97. *Baldzs Mihály*: Andrzej Frycz-Modrzewski. (Halálának négyszázadik évfordulójára.) 1973.
98. *Németh S. Katalin*: A Pécsi disputa szövegeiről. 1973.
99. *Benda Kálmán*: Filiczki János levele 1605-ből. 1973.
100. *Somi Éva*: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplójában. 1973.
101. *Merényi Varga László*: Thordai János Epiktetosz-fordításának stíluskérdéséhez. 1973.
102. *Zentai Mária*: Rimay-hatás Thordai János szótáraiban. 1973.
103. *Varga Imre*: Egy bűjdöső énekünk történetéhez. 1973.
104. *Jankovics József*: Ismeretlen panaszének a kuruckorból. 1973.
105. *Agárdi Péter*: Adalék a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. (Könyi János: Magyar hadi román, 1779.) 1973.
106. *Ladányi Sándor*: Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz. (1789–1791.) 1973.
107. *Csukás István*: Vajansky műveinek magyar világa. 1976.
108. *Vörös László*: A túkrözés kategóriája Marx filozófiájában. 1976.
109. *Sipka Sándor*: Beöthy Zsolt irodalomtörténeti tankönyve a középiskolai oktatásban. 1976.
110. *Baranyai Zsolt*: Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció. (Egy Bródy-novella elemzése.) 1976.
111. *Szigeti Lajos*: A „felnőttesség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete.) 1976.
112. *Scheiber S.—Zsoldos Z. F.*: Mikszáth Kálmán levelezéseiből. 1976.
113. *Csukás István*: Ady nemzetiség-szemlélete. 1977.
114. *Nacsády József*: Ady és az Arany-hagyomány. 1977.
115. *Krajčík András*: Harckor Ady irodalmi örökségéről. 1977.
116. *Ilia Mihály*: Egy Ady-motívum tanulságai. 1977.
117. *Szigeti Lajos*: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Kocsi-út az éjszakában.) 1977.
118. *Papp István*: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében. 1977.
119. *Vörös László*: Ady és Csinszka. (Gondolatok Robotos Imre könyvéről.) 1977.
120. *Baranyai Zsolt*: Adalékok Ady és Csáth Géza kapcsolatához. 1977.
121. *Nacsády József*: A „hallgató” Arany és az „Öszikék”. 1978.
122. *Csukás István*: Vajda János és a nemzetiség kérdése. 1978.
123. *Papp István*: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében II. (Motívumvizsgálat) 1978.
124. *Krajčík András*: A magyar fa sorsa 1927-ben. (Viták Makkai Sándor Ady-könyvéről.) 1978.
125. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula kiadatlan főljegyzései Adyról. 1978.
126. *Baranyai Zsolt*: Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban. 1978.
127. *Vörös László*: A Babits-líra egyik kulcsmotívumáról. 1978.
128. *Szigeti Lajos*: A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek. (József Attila költészetének néhány motívumához.) 1978.
129. *Csukás István*: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách és Eötvös műveiben. 1981.
130. *Nacsády József*: Móra Ferenc és a szegedi novellista hagyományok. 1981.
131. *Kiss Lajos*: Németh László, a gondolkodó. 1981.
132. *Szigeti Lajos*: Az „édes mostoha”. József Attila anyavereisei. 1981.
133. *Horváth Béla*: Népszokások József Attila költészetében. 1981.
134. *Lengyel András*: Juhász Gyula kiadatlan levelezéséből. 1981.
135. *Baldzs Mihály*: Veronai Gábor és Szanoki Gergely verses vitája. 1981.
136. *Németh S. Katalin*: Egy elvesztett hitt Sylvester-nyomatvány. 1981.
137. *Stoll Béla*: Magyar vers az 1540-es évekből. 1981.
138. *Táglásy Imre*: A latin purizmus. Keresztény vagy pogány humanizmus? 1981.
139. *Órós Péter*: Három psalmus a „Paradoxa” fényében 1981.
140. *Horváth Iván*: Padovában esztétikát tanulni. 1981.
141. *Holl Béla*: Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól. 1981.
142. *Máté Györgyi*: Jean Bodin és a magyar későreneszánsz. 1981.
143. *Szőnyi György Endre*: Comenius asztronómiai világképe. 1981.
144. *Jankovics József*: Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai törekvéseire. 1981.
145. *Szőrényi László*: „Túkröcske. Egy figyelemre méltó száma.” (Ungvárnemzeti Tóth László kritikai fogadtatása.) 1981.
146. *Cseri Lajos*: Berzsenyi A közelítő tél című versének előtörténetéhez. 1981.
147. *Kocsis Éva*: Berzsenyi Dániel mimesziszelmélete (Résztanulmány a Poétai Harmonistia magyarázatához.) 1981.
148. *Zentai Mária*: Vörösmarty Mihály: A Rom. (Elemzés). 1981.
149. *Lukácsy Sándor*: A Dalhon folytatása. 1981.
150. *Szajbelyi Mihály*: A vén cigány „háttér” az 1850-es évekből. 1981.

Különlenyomat az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XVIII. (1981) kötetéből
 Felelős kiadó: a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja
 81-312—Szegedi Nyomda